

הצורך ברע¹

מבוא

אנחנו רוצים להסביר מה המקום שאתו שלמה מתמודד ומה התפקיד של החכמה שלו. כמו שאמרנו, יש טבע מושלם (כמו זה של אדם הראשון), ויש טבע שאיננו מושלם, טבע שחייב כל הזמן להתמודד עם הרע ולתקן אותו. בתקופה בה אנחנו נמצאים הרע דורש כל הזמן התמודדות. במקום כזה החכמה מאוד מרכזית שכן, אי אפשר לתת לטבע להוביל. שלמה רוצה להתמודד עם עומק הרע, לא עם התופעות השוליות של הרע. לכן הוא רוצה את הבת של פרעה. היא חיה את עומק הרע שיש במציאות ובתופעה הזו שלמה רוצה להתבונן, אותה הוא רוצה לתקן.

יש פרק בו הרב מסביר מהו הרע האמיתי שיש בעולם ואיך מתמודדים איתו. הדמות בפרק הזה היא רבי עקיבא והוא, בדומה לשלמה, עסוק בתיקון העולם.

בשחיטת יצר הרע, הרשעים והצדיקים, הללו בוכין והללו בוכין. הללו בוכין איך לא יכולנו לכבוש את חוט השערה הזה, והללו בוכין איך יכולנו לכבוש הר גבוה כזה.² דבר שיסודו בדמיון כוזב, כשיסור הכח הדמיוני, אז יתגלה כח האפיסה והריקניות שבו. אמנם דבר שיש לו יסוד חזק במציאות וצורך ותעודה שכלית, אף על פי שהדמיון לפעמים מסביר לו פנים, מכל מקום בהסתלק יסוד הדמיון יש שיראה גם כן לדבר גדול. ויש שעל ידי הסרת הדמיון, עוד תראה ביותר תעודתו המושכלת ויגדל עוד ערכו, סימן לדבר, ועיניכם תראינה ואתם תאמרו יגדל ד' מעל לגבול ישראל.³

למה הצדיקים בוכים? האם בכי זה הוא של התרגשות והתלהבות או של כאב ואכזבה?

פתיחה

הרשע רואה הר, ההר הזה מופלא, מושך, מקסים – באמת יש בו פלא. כשהוא עומד מול ההר הזה, קודם כל, אין לו כוח להתמודד איתו; אבל יכול להיות שהוא גם לא רוצה להתמודד איתו בגלל שההר נעים לו. נכון, הוא יודע שזה לא טוב והוא גם אומר שהוא רוצה

¹ סוגיה זו מורכבת וקשה גם בפשט שלה. שעור זה בא לפתוח את הסוגיה ולהבין את סדר המשפטים, בהמשך השיעורים הרב נכנס יותר לעומק הדברים, ומסביר היטב.

² על פי סוכה, דף נב עמוד א.

³ פנקס יג, כג. פנקסי הראיה עמ' קפז, מכון הרצ"ה; או קבצים מכת"ק עמ' פו, המכון להוצאת גנזי הראיה.

לתקן, אבל בפועל ההר הזה מושך אותו וכשהוא מתעורר בבוקר – בשעה הגדולה שאדם נכנס בה לדין – הוא רואה שבכלל לא היה הר, זו הייתה שטות ואחיזת עיניים – 'דמיון כוזב'. כל ההתפעלות שהייתה לו היא כלום ואפס. בעצם מה שמשך אותו היה משהו דמיוני שיקרי, והוא מתברר כאשליה, ככלום – לכן הוא נראה כחוט השערה.

לעומת זאת אצל הצדיק הרע הוא דבר אמיתי – 'דבר שיש לו יסוד חזק במציאות'. אז נכון שיש בו גם הרבה תופעות דמיוניות, הדמיון הוא 'עולם הזה', אבל כשכל ה'עולם הזה' נעלם, נשארת התופעה עצמה. לכן-על ידי הסרת הדמיון, עוד תראה ביותר תעודתו המושכלת ויגדל עוד ערכו'.

כלומר, אם הרע הוא דבר אמיתי ונצרך, אז כשמסירים את הדמיון הוא לא נעלם – נשאר הדבר עצמו. אבל יותר מזה, הוא גם מתברר כגדול יותר משהיה קודם. הדמיון הפריע לנו לראות את המשמעות האמיתית והנכונה של הדבר.

נפילה לחטא

והנה היצר הרע בכלל ודאי יש לו תעודה נכבדה. כי הכוחות הרעות, אף על פי שהם מסבבים רע לעושיהם ולנמשכים אחריהם, מכל מקום הם נדרשים לכלל המציאות כמו הכוחות הטובות ממש, אלא שאיכות הצטרכותם למציאות איננה באופן אחר כי אם כשתעשה דוקא על ידי מי שמתפתה מיצרו ואיננו נזהר מליפול במוקשים על ידי שרירות לבו.

ואם רק יבא למדה זו להיות רואה בעין פקוחה את דרך האמת, שוב כל מה שיעשה לזו התכלית, לא יביא את אותה התועלת הצריכה לצרוף החלק הרע אל הטוב, שתעשה דוקא על ידי עושי רע, ומשתכלל במציאות אמנם דווקא על ידי ביעורם וכליונם וסבילת יסוריהם של אותם הכוחות הרעות עצמם. על כן בדרך כלל עולה קילוסו של הקב"ה מגיהנם כדרך שעולה מגן עדן.

אי אפשר לוותר על הרע, צריך אותו בדיוק כמו הטוב.

איך הרע פועל? 'על ידי מה שמתפתה מיצרו' – הוא מפתה ויוצר אשליות. 'ואיננו נזהר מליפול במוקשים על ידי שרירות לבו' – האדם איננו זהיר, הוא לא תלמיד חכם שחושב ומברר כל דבר שהוא עושה.⁴

⁴ עיין אגרת תרפא, 'ובאמת שימת הלב...'. ועיין 'אלף מיני זמר טז' עמ' 8.

הנפילה לחטא בנויה משלושה שלבים. השלב הראשון שהאדם איננו תלמיד חכם, ואין לו את תכונת הזהירות. השלב השני, מכיוון שהוא לא זהיר, ואיננו עושה את החשבון האמיתי, הוא מתפתה אחרי הקסם של התופעה. (זהו קסם במובן העמוק, באמת יש כאן משהו רציני ומכובד, תרבות מפוארת. ולכן הוא מושך אותי). בשלב השלישי – מכיוון שהאיש הזה הולך אחרי משיכת ליבו, בסופו של דבר הוא נופל לחטא.

אבל אם יבוא צדיק ויעשה את אותו מעשה, לא מתוך שרירות הלב, אלא מכיוון שצריך לעשות אותו, הוא כבר לא יביא את אותה התועלת.

מהו רע ?

בעצם אף תכונה רעה איננה רעה באמת – הרע הוא רק כשהמעשה לא נעשה כמו שצריך. למשל רצח הוא דבר נורא ואיום, אבל ישנם תקופות שבאמת צריך ללכת ולהרוג. גם בחטאו של אדם הראשון רואים את זה, אין רע בעץ הדעת, החטא היה בכך שאדם הראשון התפתה, שהוא לא הגיע אליו מתוך תהליך רוחני בריא שבא מתוך האישיות. אם הוא היה מחכה, רואה את הגדלות של עץ הדעת ומבין את הגובה שלו, הוא היה יכול לעשות את זה בצורה נכונה.

יוצא שאין רע במובן המוחלט של המושג רע, אלא פשוט בני אדם מתפתים לעשות דברים, וזה מה שהופך את התופעה להיות רעה. הרע הוא כשהגורם לעשות דבר הוא התאוה, ולא החשבון הנכון והמדויק. הדבר הזה מביא את האדם לבורות ולמוקשים גדולים. אבל אם אדם יעשה את אותו מעשה בצורה נכונה, זה כבר לא רע.

'אלא שאיכות הצטרותם למציאות איננה באופן אחר כי אם כשיעשו דווקא על ידי מי שמתפתה מיצרו ואיננו נזהר'. המציאות צריכה את הרע, הרע מפתח את המציאות, אבל- אם יבוא למדה זו להיות רואה בעין פקוחה את דרך האמת, שוב כל מה שיעשה לזו התכלית, לא יביא את אותה התועלת הצריכה לצרוף החלק הרע אל הטוב'. אם אדם עושה את הפעולה הרעה באופן חיובי, המעשה כבר לא יביא את התועלת. למה? כי היא כבר לא רעה, היא חלק מהטוב והמציאות צריכה דווקא את הרע.

מה שעושה את הרע לרע, הוא התאוה והפיתוי. הרע נעשה דווקא על ידי 'עושי רע', על ידי תודעות שליליות, שרירות לב, נפילה למוקשים. רק אחרי שיש תודעות שליליות אפשר לצרפם⁵ ולהפכם לטוב. **רע שנעשה מתוך כוונה טובה, איננו רע, וצירופו לא יביא את אותה התועלת.**

⁵ מלשון זיקוק.

צרוף הרע

איך הרע מצטרף לטוב? 'דווקא על ידי ביעורם וכליונם וסבילת יסוריהם של אותם הכוחות הרעים עצמם'. רק רע אמיתי, רע שנעשה מתוך שרירות לב – זוקק פעולת צרוף. אבל אם אדם עשה מעשה שנראה רע, בצורה טובה, הוא לא רע שצריך להילחם בו, ממילא כל פעולת הצרוף לא נמצאת.

צרוף הרע בנוי משני שלבים: 'ביעורם וכליונם' – צריך לסלק את הכוחות הרעים. ודבר נוסף, 'סבילת יסוריהם של אותם הכוחות הרעים עצמם'.

סבילת הייסורים

המהר"ם מרוטנבורג מעיד⁶ שכשהיו מעלים אנשים על המוקד, הם לא היו מרגישים כאב. בזה הוא מראה את גודל המעלה של אותם קדושים שמסרו נפשם. הרב כותב⁷ על זה, שאצל אנשים רגילים זו מעלה, אבל לא אצל רבי עקיבא. כשרבי עקיבא נמסר למיתה הוא רצה להרגיש את הייסורים – הוא רצה לפעול את הפעולה של צרוף הרע, להראות שהתרבות הרומאית היא רק אחיזת עיניים ופיתוי.

ישנה שיטה אחרת⁸, כמו רבי יהודה בר עילאי. הוא אמר 'ראו כמה נאים מעשיהן של אומה זו'⁹ – אם נבין את המעשים שלהם בצורה נכונה, נראה שהם בסדר. מדובר על כך שהרומאים בנו שווקים, גשרים ומרחצאות. אלו דברים חיוביים – קפיטליזם – ככה נבנית כלכלה בריאה; הגשרים הם ידע, השווקים הם כסף, והמרחצאות הן הנאה; הדברים האלו נותנים כוח ושלטון. אמנם הם עשו את זה לרע – הם התפתו להנאה; למי שיש הון ושלטון הכל פתוח מבחינת התאוות והיצרים – אבל בעצם הרע הזה איננו רע במהותו, אלו דברים שיוצרים את ההתקדמות של התרבות האנושית. אז אם ניקח את הכוחות האלו וננצל אותם לחיוב, נוכל לבנות את ירושלים. ירושלים לא צריכה להיות מקום של תנועות עדינות מופשטות מנותקות מהמציאות, ירושלים צריכה להיות עיר של 24 שעות, עיר של 'שווקים גשרים ומרחצאות'. למה להשאיר את הכוחות האלו אצלם? למה להפקיר את ירושלים?

⁶ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, פראג, סימן תקיז; תשב"ץ קטן פסקי והנהגות מהר"ם מרוטנבורג, סי' תטו.

⁷ אגרות ראייה ד, אגרת א' שלד. הוצאת מכון הרצ"ה.

⁸ היא לא ממש שיטה אחרת, בפשטות צריך לומר שרבי יהודה ורבי שמעון שניהם תלמידי רבי עקיבא, וכל אחד מהם מברר קומה אחרת של הרע.

רבי יהודה הוא מלאך ה' צבאות (עין איה, שבת, פרק ב, סט). והברור שלו הוא מול התופעות של הרע, וזו הדרך האמיתית לברר אותן. (עין איה, שבת, פרק ב, רנט). [א.ש.ל.]

⁹ שבת, לג, עמוד ב.

כשנכנסו יוונים להיכל – טמאו כל השמנים

מצינו סתירה בדברי יחזקאל הנביא: במקום אחד כתוב, "וכמשפטי הגויים אשר סביבותיכם עשיתם"¹⁰, ובמקום אחר כתוב, "וכמשפטי הגויים אשר סביבותיכם לא עשיתם"¹¹. עונים חז"ל¹² 'כמתוקנים שבהם לא עשיתם, כמקולקלים שבהם עשיתם'. משמע מכאן שצריך לקחת מהגויים את המעשים המתוקנים.

על כך אומר הרב¹³, שגם כשלוקחים את המעשים המתוקנים, צריך להישמר שלא להיגרר אחריהם. אם אדם נגרר ונסחף אחרי התופעה, הוא בעצם נמשך אחרי הקסם שגורם אשליה, וזו טומאה. אבל אם הוא עוצר ואומר, 'לא, אני אחיה את החיים בגודל האלוקי שלהם, ואת הכוחות האלו אקח רק כמו שצריך', אין בזה טומאה. הטומאה היא רק כשהיוונים נכנסו פנימה, להיכל.

כשהאדם פרוץ ופתוח והולך בשרירות הלב, הכל נגרר ונסחף אחרי התרבות היוונית. זו הכוונה שהיוונים נכנסו גם להיכל – ממילא התופעה הזו היא כוח שלילי. לכן צריך לשלול, צריך מלחמה ומאבק, מכיוון שצריך להיזהר מלהתפתות אחרי הדמיונות שיש בתהליכים האלו. אבל כשהאדם שלם, והתודעה מלאה ומובילה את המציאות – אין מלחמה.

זו חלוקה חשובה, האם הדבר נכנס לתוכי והופך לכוח ההנעה שלי (שאו הוא נהפך לדבר שלילי), או שאדם יושב בתור מלך ומנהיג, ומסוגל לקחת את הדבר לצורך אמיתי – שאז נכון שהאדם משתמש באותו כוח, אבל עכשיו הכוח הזה נותן לו השראה להתקרב לקב"ה.

כדוגמת הו"ך שלטון. הו"ך שלטון הוא באמת רע (סוג של שחיתות), אבל אם נשלול לחלוטין את המושג הזה, נמצא את עצמנו בבית סוהר גדול שנקרא 'קומוניזם'. בני אדם הם לא מכונה, מה שמניע אותם הוא היצרים, אם מסלקים את התאוות והיצרים, נוצר שממון שלא מסוגל להניב פירות, (כדוגמת 'הקופה הריקה של הקיבוצים'). מה שמניע אדם לקום ב-4 בבוקר, הוא הצורך לקבל משכורת. למה הוא צריך את המשכורת? כדי לקנות את הבית הכי מפואר, את הרכב הכי טוב ואת הבגדים הכי יקרים – זה מה שמוציא אותו מהמיטה.

זו דוגמה למנגנון (אמיתי ועמוק) שקיים בתוכנו, שאם נפגע בו הרסנו את האדם; ואם נשים אותו במקום הנכון, אז אדרבה, נוכל להשתמש בו לחיוב. בעזרת הו"ך שלטון, אפשר לגלות את שמו של הקב"ה בעולם – להפיץ תורה.

השאלה היא, מי שולט במי? האם אני נגרר אחרי היצר, או משתמש בו במקום הנכון שלו.

¹⁰ יחזקאל, יא, יב.

¹¹ יחזקאל, ה, ז.

¹² סנהדרין, לט, עמוד ב.

¹³ עין איה, שבת, פרק שני, יא.

נשמה וגוף

באגרת מא¹⁴ הרב עונה לד"ר יוסף זליגר על רעיונו להקים 'בית ספר גבוה לחכמת ישראל' – מכון מחקר. הרב כותב לו שזה לא זמן להקים מכוני מחקר, כיוון שהלומדים בהם ימשכו אחרי התופעות החיצוניות. מה שצריך לבנות הוא 'בתי מדרש', התורה היא 'הנשמה הפנימית של חכמת האדם' – מוכרחים לבנות את הנשמה. אם הנשמה לא מובילה את התנועה הפנימית, זה מקום טמא. הרב לא נלחם בתרבות האנושית (שהיא כמו גוף לנשמה – תורה), אין בה רע עצמי, הרב נלחם ב'עושי רע', רע כזה הוא עמוק מאוד, הרע הוא תוצאה של אנשים רעים.

מציאות הרע

איפה נמצא הרע?

יש שיטה שאומרת שהבעיה היא במציאות, המציאות 'תלושה', והאדם רק טועה מכיוון שהוא רואה 'אחיזת עיניים'. ממילא התודעות של האדם אינן רעות ממש. צריך להסיר את הדמיונות ואז נגלה שהכל טוב.

אצל הרב הבעיה איננה המציאות, המציאות איננה תלושה, היא אמיתית. ולכן תמיד ניתן להפוך אותה לטוב¹⁵. הרע גם לא נמצא בדמיונות של האדם, הוא איננו טעות, להיפך הוא ממשי מאוד – הרע הוא תופעה עמוקה ואובייקטיבית. איפה הוא נמצא? הוא נמצא בעיוות, אבל לא בעיוות של המידות, אלא בתודעה מעוותת.

כשאדם עושה מעשה בגלל שהוא נדחף אחרי התופעה, זה רע במובן הכי עמוק שיש – אלו יכולות להיות תפיסות אנושיות שכל ההיסטוריה סובבת סביבן, (כלומר האנושות תקועה בתפיסות האלו – לא במובן אנושי סובייקטיבי, אלא במובן תרבותי אובייקטיבי¹⁶). אם דרושות ארבעת אלפים שנה כדי לשנות תודעה, אז ייקח ארבעת אלפים שנה – אין בזה הנחות, כיוון שחייבים לתקן את התודעה. התודעה היא נוראית, לא רק בהשלכות המעשיות שלה, אלא בייחוד במוצקות שלה. אלו בני אדם שמשמשים בשרביטו של מלך במובן שלילי, זהו עומק רע. ולכן התיקון צריך לבוא דווקא על ידי ביעורם וכילונם – אם לא נבער אותם, זה לא ילך. אבל לא צריך לבער את המעשה הרע, אלא דווקא את עושי הרע – את התודעה, ולא את התופעה.

¹⁴ אגרות ראה א, עמ' לח.

¹⁵ כלומר, דווקא אם מסבירים שהמציאות היא אמיתית וממשית, ניתן לקחת אותה ולפוך אותה לטוב. אם המציאות היא אשליה, אין מה להפוך, רק לסלק. [א.ש.ל.]

¹⁶ דווקא בגלל שהאדם הוא אמיתי, התודעות שלו יכולות לפעול שלילה. (בדיוק כמו שהמציאות הפיזית איננה אשליה והאדם יכול לפעול ולשבור).

כך למשל, את יצירות המופת שהמצרים בנו לא צריך לזרוק, הן דומות ל'משמשי עבודה זרה', כל עוד העבודה זרה קיימת גם אביזריה הם דבר נורא, אבל ברגע שהעבודה זרה בטלה, לא צריך לכלות אותם וניתן להשתמש בהם¹⁷.

הצלחה

תנאי נוסף לרע ממשי הוא שהרע יהיה 'משתכלל במציאות'. הרע צריך ממש להגיע להישגים, להיות בעל יכולות וכישרונות גדולים. אלו שתי נקודות, הם גם 'עושי רע', רשעים גדולים, וגם מוצלחים ובעלי כישרונות אדירים.

ביעור הרע

כפי שאמרנו, הכוחות הרעים צריכים להגיע למצב של התפרקות גמורה – 'ביעורם וכליונם'. כל עוד הוא לא הגיע לכליון, המקום של הרע עדיין נוכח במציאות. 'סבילת הייסורים' היא שלב נוסף. לא רק שצריך לאבד את הרע, צריך גם להרגיש את האובדן שלו. אדם לומד דרך הרגליים, רק ככה הוא מבין, דרך הראש זה לא עובד. אם הייתה כאן טעות אמיתית, אז גם ההתפרקות שלה צריכה להיות אמיתית; איך מפרקים טעות? כשמבינים את הטעות – בשביל זה צריך ייסורים, הם המחיר של הרע. לכן קילוסו של הקב"ה עולה מגיהנום – אם בחרתם להיות רעים, אז עד הסוף, נראה לאיפה זה מוביל, לגיהנום.

הנקודה היא שיש כאן תודעה שלקחה כוח של המציאות והשתמשה בו באופן שלילי – היא בעצם חיה בטעות אובייקטיבית עמוקה – עד שהיא לא תלמד שזה טעות, ההיסטוריה לא תצעד קדימה, כיון שהיא עדיין בתוך הטעות הזו, הטעות עדיין קיימת.

יסוד חשוב זה הרב מלמדנו גם בסוגיה על חטאו של שלמה¹⁸. כתוב בנביא "הבמות אשר בנה שלמה"¹⁹, שואלת הגמרא, והרי היסטורית לא יתכן שהיו במות שלמה בנה. אבל האמת היא שרק מי שחי רק את הצד החיצוני, הולך לבדוק אם יש במות או אין במות. מי שחי את העולמות בצורה פנימית, מכיר שישנם מימדים לא מודעים של המציאות, שהם לא פחות עמוקים. הוא לא הולך לחקור ארכיאולוגית האם היו במות, הוא הולך לבדוק בנפש של בני אדם, אם יש בתוכנו במה – זה הדבר הכי ריאלי ועמוק.

זה גם מה שהרב רוצה לומר אצלנו: יש לרע תעודה נפלאה, אם נתבונן במציאות לא נמצא רע, כיוון שהכל הוא אלוקות. אם כך אז איפה אפשר למצוא את הרע? הרע לא נמצא

¹⁷ רמב"ם, הלכות עבודה זרה, פרק ח, הלכה ח-ט.

¹⁸ מסכת שבת, דף נו, עמוד ב. עין איה, שבת, פרק חמישי, עה-עו.

¹⁹ מלכים ב, כג, יג.

במציאות הגשמית, הוא נמצא בתודעות של בני אדם. זו כבר לא אחיזת עיניים שאפשר לסלק אותה, זהו דבר ממשי ואמיתי – תהליך היסטורי.

קילוסו של הקב"ה

איך הגיהנום מביא לקילוס של הקב"ה?

בגיהנום הרע נשלל, כשהרע נשלל, הערך של הטוב יוצא אל הפועל. וזה הקילוס והשבח של הקב"ה, הוא האמת, כל דבר אחר הוא טעות, גם הרע – לרע יש מחיר.

אפשר לראות את זה בחוש, המציאות מתבררת על הכאבים של בני האדם. אנשים שעוברים ייסורים גדולים, מגיעים למעמקים גדולים של תבונה. אדם שקורה לו משהו נורא ואיום, פתאום שם לב שיש כאן משהו נורא ואיום.

זה המחיר של להיות בן חורין. אם מסתכלים על הקב"ה כ'בייביסטר' שלנו, אז באמת הגיהנום מיותר. אבל אם האדם שותף לגודל האלוקי ושותף בתהליכים של המציאות, אז המציאות באמת בידיים שלו, וכשהוא עושה טעות יש לטעות מחיר, וצריך ללמוד מהטעות. מי שרוצה להיות בן חורין, צריך לשלם על הטעויות שלו. מי שלא רוצה לשלם, יכול להיות עבד שחי על חשבון אחרים וממלא פקודות.

זו הכוונה - 'כי הכוחות הרעים, אף על פי שהם מסבבים רע לעושיהם, מכל מקום הם נדרשים לכלל המציאות'. למה הם נדרשים? בגלל ה'קילוס', בגלל שצריך להתברר שהם טעות, ושהדרך הנכונה היא קרבת אלוקים. הצורך של הרע קיים כיוון שמדובר בבני אדם חופשיים. יש להם יכולת ולכן גם האחריות היא עליהם ולא על אף אחד אחר. הם צריכים ללמוד מהטעויות שלהם. זהו מלאך המוות, מלאך המוות בא ללמד את האדם שאפשר לחיות ואפשר למות; לבחירה למות יש מחיר – בזה שבני אדם מתים; ומי שבוחר לחיות מקבל שכר – הוא חי.

'אלא שאיכות הצטרפותם למציאות איננה באופן אחר כי אם כשתעשה דוקא על ידי מי שמתפתה מיצרו ואיננו נזהר מליפול במוקשים על ידי שרירות לבו'. אין צורך ברע שבא מצדקות; אדם צדיק הוא צדיק; הרע שלו איננו רע, הוא טוב. רע אמיתי הוא רע שבא ממי שמתפתה מיצרו.

זה מה שרבי עקיבא הבין, לא התופעה של הרע היא הבעייתית (היא רק כלי), אלא התודעה היא הבעייתית. בשביל לשלול תודעה, צריך לקלוט את עומק השלילה שלה – זו הסיבה שהוא רצה להרגיש את הייסורים של הרע. רק אם הוא ירגיש, הוא יוכל לתפוס את עומק הבעייתיות שיש בתופעה הזו.